

Semantic Rereading of Tabriz's Urban Identity in Urban Design, Based on Cultural and Islamic Values: Strategies for Localization and Sustainability of Urban Space

Farahnaz Khadem Fasqandis¹, Aref Monadi²

Received: 2025-06-11, Accepted: 2025-10-04

DOI: 10.22034/rau.2025.2063487.1212

Extended Abstract

Contemporary urban design literature conceptualizes urban identity as a multi-layered, dynamic, and trans-scalar phenomenon that transcends the city's physical form. Urban identity is shaped and reproduced through the interplay of social interactions, historical memory, cultural rituals, and collective behaviors. It emerges from a semantic network created by the convergence and interconnection of diverse urban layers, representing a continuous process responsive to time, place, and human agency. In many historic Iranian cities, especially Tabriz, rapid physical development, urban regeneration without semantic evaluation, and uncoordinated renovation projects have disrupted layers of identity, reduced spatial coherence, and weakened collective memory. These disruptions extend beyond physical alterations to buildings and streets, affecting the city's semantic networks, where residents' lived experiences and spatial cognition become misaligned with new structures, gradually transforming space from a meaningful place into a purely physical environment.

A critical review of the literature indicates that, despite theoretical attention to concepts such as "sense of place" (Relph), "the social production of space" (Lefebvre), and "environmental semiotics" (Rapoport), most studies remain descriptive, focusing on physical elements or cataloging signs, and seldom translate these ideas into operational, quantitative, or policy-relevant indicators. This persistent gap between qualitative semantic analysis and urban decision-making highlights the need for a framework that both deepens understanding of meaning and enables measurement, prioritization, and intervention planning at the neighborhood scale. Such a framework should represent the interrelationships among physical, historical, cultural, and social layers as a network and

1. Assistant Professor, Department of Architecture, Mizan Institute of Higher Education, Tabriz, Iran.
(Corresponding Author)

Email: Farahnazkhadem@mizan.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Soore International University, Tehran, Iran.

Email: aref_monadi@soore.ac.ir

facilitate its application in urban governance and management.

This study addresses the identified gap by adopting a social constructivist paradigm and a qualitative–interpretive methodology. The underlying premise is that spatial meaning is neither intrinsic nor static, nor solely discernible through physical elements; instead, it is generated through the interaction of residents' lived experiences, collective narratives, social practices, and urban layers. The research focuses on the historic core of Tabriz, particularly the bazaar complex and adjacent neighborhoods, which, due to their dense historical and cultural layers and exposure to contemporary development pressures, provide an exemplary context for analyzing the semantic network of urban identity. This selection allows for the examination of the effects of modern interventions on historical and cultural layers and for the identification of critical points of identity erosion.

Data collection employed three complementary sources. First, twenty semi-structured interviews were conducted with fifteen experts in urban design, history, and urban sociology, as well as five informed residents, using purposive–theoretical sampling to ensure diverse perspectives and conceptual depth. Second, georeferenced field observations at multiple time intervals documented spatial patterns, physical structures, collective behaviors, and ongoing rituals. Third, historical document analysis—including maps from the Safavid and Qajar periods, contemporary urban development plans, and archival records—was used to reconstruct the spatio-semantic evolution of Tabriz. Integrating these sources ensured analytical robustness from both lived-experience and historical–physical perspectives.

Data analysis utilized Braun and Clarke's six-step thematic analysis. Initial open coding identified preliminary concepts, which were then grouped into central themes and organized into a semantic network to reveal interrelations among physical, historical, cultural, and social layers. NVivo 12 software supported analytical rigor and transparency. Inter-coder agreement, measured by Cohen's Kappa, exceeded 0.75, indicating substantial reliability and consistency. Data credibility and trustworthiness were established using Lincoln and Guba's criteria—credibility, dependability, confirmability, and transferability—supported by participant review and data triangulation.

A key methodological innovation was translating qualitative themes into spatial layers for analysis in a GIS environment, enabling the examination of the spatial distribution of semantic layers. The findings revealed that identity elements are unevenly distributed, with areas of high semantic density and critical zones at risk of identity erosion identified. To facilitate comparative assessment, a composite Semantic Significance Score (SSS) was developed, integrating three components: thematic intensity, historical continuity, and social representation in rituals and collective memory. Component weights were determined through a Delphi panel of experts, with consensus coefficients established.

The results identified four principal layers within Tabriz's urban identity. The first, the physical–spatial layer, includes bazaar network patterns, brickwork

rhythms, teamcheh structures, street hierarchies, and public space continuity, all of which shape residents' perceptual frameworks and sensory–cognitive experiences. GIS analysis demonstrated that the density of key physical elements directly influences sensory experience and people's movement, with low-density areas being most vulnerable to physical changes. These findings emphasize that physical interventions that lack semantic reproduction retain only functional form and are insufficient to sustain urban identity over time.

The second, historical–civilizational layer, represents the continuity of collective memory, the persistence of Safavid and Qajar elements, and the stabilization of historical features within the urban fabric. The lack of integrated policies addressing both physical preservation and semantic reproduction has led to unclear resource allocation and to conservative or symbolic regeneration practices. Analysis showed that official programs primarily emphasize physical restoration, often neglecting the reproduction of associated functions and narratives. This layer highlights the temporal dimension of spaces and demonstrates that physical preservation alone is inadequate without semantic safeguarding.

The third, cultural–ritual layer, encompasses the influence of rituals, religious ceremonies, collective gatherings, and urban calendars on the reproduction of meaning. GIS analysis and field observations indicated that the density of ritual spaces and collective participation in ceremonies are directly linked to the continuity of the sense of place and identity resilience. Altering or removing these functions reduces the spatial capacity for ritual enactment and diminishes residents' sense of belonging. These results suggest that urban policies neglecting the temporal and functional reproduction of rituals undermine both the symbolic and functional aspects of urban identity.

The fourth, social–interactive layer, comprises place attachment, social capital, network trust, and mechanisms for local participation. Findings indicated that older generations demonstrate stronger environmental attachment, while younger generations exhibit lower attachment, primarily due to land-use changes and commercialization. Weak participatory institutions and the lack of institutionalized local narratives are significant contributors to identity erosion. In the absence of participatory mechanisms that reinforce place attachment, the sense of place declines, and collective identity is weakened.

Spatial analysis of the SSS index showed that the historic Tabriz bazaar serves as the core of the city's semantic network, with the highest semantic density and a central role in identity cohesion. In contrast, neighborhoods such as Shanbghazan and Cherandab face the greatest risk of identity erosion. The SSS index facilitates the prioritization of neighborhoods and identification of critical intervention zones, supporting evidence-based policies for preservation, activation, and identity reconstruction.

Based on these findings, three levels of intervention are proposed: preservation in areas with high semantic density, activation in neighborhoods with latent capacity, and semantic reconstruction in zones experiencing identity rupture. This approach enables precise, quantitative policy-making and offers strategies

for cultural preservation, increased identity resilience, and strengthened social cohesion.

In summary, the study demonstrates that urban identity in Tabriz is a networked, multidimensional, and quantifiable structure with direct relevance for urban decision-making and policy. The extension of the SSS index enables the translation of semantic analysis into measurable, policy-relevant indicators that inform regeneration, restoration, and urban management. This theoretical and practical framework supports the transition from qualitative semantic analysis to transparent, quantifiable, and monitorable urban governance, and applies to other historic Iranian cities.

Keywords: Urban identity, Meaning-centered urban design, Spatial semantics, Tabriz, Sense of place, Social participation, SSS index, Thematic analysis, Identity preservation

بازخوانی معنانشناسانه هویت شهری تبریز در طراحی شهری مبتنی بر ارزش‌های فرهنگی و اسلامی: راهبردهای بومی‌سازی و پایداری فضای شهری

فرحناز خادم فسقندیسی^۱، عارف منادی^۲

تاریخ دریافت: ۲۱-۰۳-۱۴۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۲-۰۷-۱۴۰۴

DOI: 10.22034/rau.2025.2063487.1212

چکیده

هویت شهری در ادبیات طراحی شهری معاصر مفهومی فراهنجاری و چندلایه تلقی می‌شود که در پیوند متقابل عناصر کالبدی، تاریخی، آیینی و اجتماعی بازتولید می‌گردد. در بافت‌های تاریخی ایران، از جمله تبریز، روندهای شتابان توسعه کالبدی موجب گسست معنانشناختی و تضعیف پیوستگی لایه‌های هویتی شده است. مرور ادبیات نشان می‌دهد که علی‌رغم تأکید نظری بر مفاهیمی چون «حس مکان» (Relph)، «تولید اجتماعی فضا» (Lefebvre) و «نشانه‌شناسی محیطی» (Rapoport)، بیشتر مطالعات پیشین در سطح توصیف عناصر یا فهرست‌سازی نشانه‌ها متوقف مانده و از تبدیل این مفاهیم به شاخص‌های عملیاتی و سیاست‌پذیر ناتوان بوده‌اند. این پژوهش با هدف پر کردن این خلأ و در چارچوب پارادایم ساخت‌گرایی اجتماعی، با رویکرد کیفی-تفسیری انجام شد. داده‌ها از سه منبع گردآوری گردید: مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۵ متخصص و ۵ شهروند مطلع (انتخاب‌شده به صورت هدفمند-نظری)، مشاهده‌های میدانی ژئورفرنس‌شده در بازار و محلات تاریخی، و تحلیل اسناد و نقشه‌های شهری. فرایند تحلیل بر اساس الگوی شش‌مرحله‌ای تحلیل مضمون Braun & Clarke و با پشتیبانی NVivo 12 صورت گرفت. مضامین شناسایی‌شده به لایه‌های مکانی منتقل و با GIS تحلیل شدند؛ سپس وزن‌دهی نمادین عناصر از طریق پنل دلفی با مشارکت خبرگان تعیین گردید و شاخص ترکیبی SSS (Semantic Significance Score) برای کمی‌سازی لایه‌های معنایی طراحی شد. روایی داده‌ها با معیارهای لینکلن و گوبا (credibility, dependability, confirmability, transferability) و محاسبه ضریب توافق بین‌کدگذاران (Cohen's Kappa > 0.75) تأیید گردید. یافته‌ها چهار مضمون کلان هویت شهری تبریز را آشکار ساخت: (۱) کالبدی-فضایی (الگوهای اجرکاری، تیمچه‌ها و شبکه بازار)، (۲) تاریخی-تمدنی (پیوستگی حافظه جمعی و لایه‌های دوره‌های صفوی-قاجاری)، (۳) فرهنگی-آیینی (نقش آیین‌ها و مناسک مذهبی در بازتولید معنا)، و (۴) اجتماعی-تعاملی (تعلق مکانی، سرمایه اجتماعی و سازوکارهای مشارکت). تحلیل مکانی نشان داد بازار تبریز بالاترین تراکم معنانشناختی و محلاتی چون شنب‌غازان و چرنداب

۱. استادیار گروه معماری، موسسه آموزش عالی میزان، تبریز (نویسنده مسئول).

Email: Farahnazhadem@mizan.ac.ir

۲. استادیار گروه شهرسازی دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی سوره، تهران.

Email: aref_monadi@soore.ac.ir

سطح راهنمای کاربردی برای مدیریت و مداخله شهری شده است.

بررسی انتقادی ادبیات داخلی و بین‌المللی مرتبط با هویت شهری نشان می‌دهد که شکاف‌های زیر همچنان پابرجا است: فقدان چارچوب مفهومی-عملیاتی بومی‌شده (Theory → Strategy → Indicator)؛ نظریه‌های کلاسیک همچون آثار Lynch (۱۹۶۰)، Relph (۱۹۷۶) و Lefebvre (۱۹۹۱) بنیان‌های قدرتمندی برای شناخت ساختارهای معناشناختی فراهم کرده‌اند، اما در ادبیات فارسی این مابانی به شاخص‌های عملیاتی قابل‌سنجش و سیاست‌پذیر ترجمه نشده‌اند.

غلبه توصیف تاریخی-کالبدی و غفلت از معناشناسی میدانی: مطالعات موجود عمدتاً به ثبت عناصر کالبدی محدود بوده و تحلیل‌های مبتنی بر ادراک محلی، روایت‌های فرهنگی و کارکردهای آیینی کمتر مورد توجه قرار گرفته است (Tuan, 1980; Norberg-Schulz, 1977). این امر موجب شده مفهوم «حس مکان» و کارکردهای نمادین فضا در طراحی شهری نادیده گرفته شود.

نبود نقشه‌سازی معناشناختی (semantic mapping) و شاخص‌های فضایی: تاکنون نقشه‌ای که توزیع مکانی نشانه‌ها، تراکم معناها و نقاط بحرانی فرسایش هویتی را نشان دهد در تبریز تهیه نشده است؛ تنها در موارد معدودی ترکیب GIS با کدگذاری تماتیک به کار رفته است.

نارسایی‌های روش‌شناختی: بسیاری از پژوهش‌ها با حجم نمونه اندک یا روش نمونه‌گیری نامشخص انجام شده‌اند و شاخص‌های اعتمادپذیری مانند اعتبار کدگذاری، هم‌سنجی (triangulation) و پایایی داده‌ها به صورت شفاف گزارش نشده است (Braun & Clarke, 2006; Denzin & Lincoln, 2018).

بی‌توجهی به پیوند ساختار طبیعی و ریخت‌شناسی شهری: نقش توپوگرافی، شبکه آب و شرایط اقلیمی در پایداری محلات تاریخی و شکل‌گیری نشانه‌های فضایی کمتر تحلیل شده و پیامدهای توسعه معاصر بر این تعاملات مغفول مانده است.

مشارکت محلی ناکافی و روایت‌محور صوری: اغلب پروژه‌های مشارکتی به سطحی‌نگری محدود شده و فرایندی نظام‌مند برای استخراج روایت‌های جامع محلی و تبدیل آنها به معیارهای سیاستی وجود ندارد (Adams, 2014).

کمبود مطالعات تطبیقی: فقدان مقایسه نظام‌مند میان تبریز و سایر شهرهای تاریخی جهان اسلام، امکان شناسایی

بیشترین ریسک فرسایش هویتی را دارا هستند. شاخص SSS امکان اولویت‌بندی محلات و استخراج کانون‌های بحرانی برای مداخلات سیاستی را فراهم ساخت. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که هویت شهری تبریز نه صرفاً یک مفهوم انتزاعی، بلکه ساختاری شبکه‌ای و قابل‌شاخص‌گذاری است که می‌تواند مبنای سیاست‌گذاری، بازآفرینی و مدیریت شهری قرار گیرد. راهبردهایی نظیر بازفعال‌سازی لایه‌های تاریخی در طراحی‌های معاصر، ادغام نشانه‌های بومی در پروژه‌های جدید، و مشارکت روایت‌محور جامعه محلی پیشنهاد می‌شوند. بدین ترتیب، پژوهش حاضر الگویی عملیاتی برای گذار از تحلیل معناشناسانه کیفی به سیاست‌گذاری کمی-کیفی ارائه می‌دهد؛ الگویی که علاوه بر حفاظت فرهنگی، مسیر تاب‌آوری هویتی و ارتقای انسجام اجتماعی را در برابر فشارهای توسعه‌ای معاصر هموار می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: واژگان کلیدی: هویت شهری؛ طراحی شهری معناگرا؛ معناشناسی فضا؛ تبریز؛ حس مکان؛ مشارکت مردم

مقدمه

شهرهای تاریخی ایران در دهه‌های اخیر تحت‌تأثیر روندهای پرشتاب توسعه کالبدی و فشارهای عملکردگرا قرار گرفته‌اند. این شرایط، هویت شهری را - به‌عنوان پدیده‌ای چندلایه متشکل از مؤلفه‌های کالبدی، تاریخی-تمدنی، فرهنگی-آیینی و اجتماعی-تعاملی - در معرض تضعیف و بازتعریف قرار داده است (Lynch, 1960; Relph, 1976; Norberg-Schulz, 1980). هرچند مطالعات متعددی به توصیف ابعاد تاریخی و کالبدی بافت‌های شهری پرداخته‌اند، اما بخش عمده‌ای از آنها به «فهرست‌سازی» عناصر و نشانه‌ها محدود مانده و در تبدیل این شناخت‌ها به چارچوب‌های مفهومی-عملیاتی و شاخص‌های قابل‌سنجش ناکام بوده‌اند (Braun & Clarke, 2006; Denzin & Lincoln, 2018).

نمونه بارز این مسئله در شهر تبریز مشاهده می‌شود؛ شهری با لایه‌های تاریخی غنی و پیوستگی طبیعی-اقلیمی ویژه که تاکنون بیشتر در قالب پژوهش‌های توصیف‌محور بررسی شده است. این مطالعات اگرچه به مستندسازی نشانه‌های تاریخی کمک کرده‌اند، اما فاقد مدلی بومی برای پیوند معناشناسی هویت با سیاست‌گذاری و طراحی شهری هستند. در نتیجه، خلأیی راهبردی و روش‌شناختی مانع ارتقای این پژوهش‌ها به

۲. مبانی نظری

۲.۱. هویت شهری به مثابه پدیده‌ای فراهنجاری

هویت شهری در ادبیات طراحی و برنامه‌ریزی معاصر صرفاً به‌عنوان یک قاعدهٔ هنجاری یا مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها تعریف نمی‌شود، بلکه باید آن را مفهومی فراهنجاری (trans-normative) دانست. به این معنا که هویت فراتر از قواعد از پیش موجود عمل می‌کند و به‌جای تثبیت یک «هویت واحد»، میدان چندصدایی‌ای از معناها و ارزش‌هاست که در سطوح کالبدی، تاریخی، فرهنگی-آیینی و اجتماعی-تعاملی بازتولید می‌شود (Massey, 2005; Castells, 2010). در بافت‌های تاریخی ایران، از جمله تبریز، این فراهنجاری به‌وضوح دیده می‌شود؛ چراکه از یک‌سو بازار تاریخی، محلات سنتی و فضاهای آیینی ریشه‌های حافظهٔ جمعی و ارزش‌های اسلامی-فرهنگی را نمایندگی می‌کنند و از سوی دیگر نیروهای معاصر نوسازی، پروژه‌های زیرساختی و فشارهای بازار زمین به بازتعریف یا حتی فرسایش این لایه‌ها می‌انجامند (Yadolah, 2017; Mousavi, 2023). بدین ترتیب، فهم هویت شهری در تبریز نیازمند چارچوبی است که هم‌زمان حساس به لایه‌های معنایی بومی باشد و بتواند این معناها را به شاخص‌ها و راهبردهای طراحی ترجمه کند.

۲.۲. نسبت نظریه‌های کلیدی با تبریز

۲.۲.۱. Relph و «حس مکان»: تجربه زیسته و تعلق خاطر

Relph (۱۹۷۶) مفهوم «حس مکان» را به‌عنوان ادراک، خاطره و تعلق زیستهٔ افراد نسبت به محیط معرفی می‌کند. این نظریه در تبریز کاربرد مستقیم دارد، زیرا تجربه‌های روزمره در بازار تاریخی، آیین‌های مذهبی در مساجد و حسینیه‌ها، و روابط اجتماعی در محلات سنتی ظرفیت بالایی در تولید معنا و تقویت تعلق دارند. پژوهش‌های جدید نیز نشان داده‌اند که تعلق به مکان از پیش‌بینی‌کننده‌های کلیدی برای مشارکت محلی در حفاظت و باززنده‌سازی فضاهای تاریخی است (Lewicka, 2011). بنابراین، در چارچوب پژوهش حاضر، نظریهٔ Relph نقش اصلی را در استخراج لایه‌های ادراکی و فرهنگی هویت ایفا می‌کند و داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها و پرسشنامه‌ها را به شاخص‌های وابستگی به مکان ترجمه می‌نماید.

۲.۲.۲. Lefebvre و «تولید اجتماعی فضا»: ساختارها

الگوهای مشترک و متمایز فرهنگی-فضایی را محدود کرده است.

پرکردن این شکاف‌ها اهمیتی دوچندان دارد، زیرا بدون چارچوب مفهومی-عملیاتی و شاخص‌های کمی-کیفی: سیاست‌ها و طرح‌ها بر پایهٔ داورهای ارزشی و غیرقابل‌سنجش تدوین می‌شوند؛

امکان اولویت‌بندی فنی برای تخصیص منابع وجود ندارد؛ و مشارکت مردمی به‌صورت نمادین باقی مانده و روایت‌های محلی در سیاست‌گذاری منعکس نمی‌شود (Relph, 1976; Adams, 2014).

از این منظر، پژوهشی که چارچوب «معنا» شاخص ← راهبرد» را تبیین و عملیاتی کند، هم ارزش نظری و هم کاربردی قابل توجهی خواهد داشت.

پرسش اصلی پژوهش چنین است:

چگونه می‌توان لایه‌های معناشناختی هویت شهری در بافت تاریخی تبریز را استخراج، شاخص‌گذاری و به چارچوبی مفهومی-عملیاتی تبدیل کرد که برای هدایت سیاست‌ها و مداخلات طراحی شهری قابل استفاده و سنجش‌پذیر باشد؟

پرسش‌های فرعی شامل موارد زیر است:

مؤلفه‌های کلیدی هویت شهری تبریز در سطوح کالبدی-فضایی، تاریخی-تمدنی، فرهنگی-آیینی و اجتماعی-تعاملی کدام‌اند و چگونه می‌توان آنها را با شاخص‌های کمی و کیفی نمایش داد؟

نقشهٔ معناشناسانهٔ توزیع نشانه‌ها در سطح محله‌ای چگونه ترسیم می‌شود و کدام محلات بیشترین ریسک فرسایش هویتی را دارند؟

چه سازوکارهای توسعه‌ای (مانند تغییر کاربری، پروژه‌های زیرساختی یا فشار بازار زمین) بیشترین تأثیر را بر فرسایش یا بازتولید مؤلفه‌های هویتی دارند؟

کدام شاخص‌های کمی-کیفی می‌توانند «پایداری هویت شهری» را اندازه‌گیری کرده و چگونه می‌توان آنها را وزن‌دهی و آزمون کرد (با استفاده از روش‌هایی مانند دلفی و پایلوت محله‌ای)؟

چه راهبردهای مشارکتی-بومی‌شده، به‌ویژه بر اساس پروتکل روایت‌محور، می‌توانند بازتولید هویت شهری را در سطح محله‌ای و شهری اثبات‌پذیر کنند؟

و نیروهای دگرگون‌ساز

بر اساس نظریه Lefebvre (۱۹۹۱)، فضا محصول مناسبات اجتماعی، اقتصادی و نهادی است و بدون درک این مناسبات، تبیین هویت ناقص خواهد بود. در تبریز، فرایندهایی چون تغییر کاربری مسکونی به تجاری، سرمایه‌گذاری در محدوده‌های مرکزی، و برنامه‌های بازآفرینی شهری نه صرفاً تغییرات کالبدی، بلکه تولید یا بازتولید معناها فضای اند. به‌عنوان مثال، نوسازی یک تیمچه می‌تواند کارکرد تجاری را تقویت اما ارزش‌های آیینی و تعاملات اجتماعی را تضعیف کند. بنابراین این نظریه برای پاسخ به پرسش‌های تحقیق درباره «کدام سازوکارهای توسعه‌ای بیشترین نقش را در فرسایش یا بازتولید مؤلفه‌های هویتی دارند؟» مبنای تحلیلی فراهم می‌سازد. متغیرهای ساختاری چون نرخ تغییر کاربری، میزان سرمایه‌گذاری، و سهم مالکیت غیربومی باید در این چارچوب وارد شوند تا ارتباط میان اقتصاد شهری و فرسایش یا تاب‌آوری هویت روشن شود (Harvey, 2012).

۲.۲.۳. Rapoport و «نشانه‌شناسی محیطی»: رمزگردانی عناصر مادی

Rapoport (۱۹۸۲) بر این نکته تأکید می‌کند که عناصر مادی محیط (مانند الگوهای معماری، تزئینات و نشانه‌ها) حامل معناها فرهنگی اند و باید همچون یک زبان غیرکلامی رمزگشایی شوند. در تبریز، طاق‌های بازار، آجرکاری‌های سنتی، گذرهای محلات و فضاها آیینی نه صرفاً اشیاء کالبدی، بلکه نشانه‌های حامل ارزش‌های فرهنگی-اسلامی اند. این نظریه به ما امکان می‌دهد تا این عناصر را فهرست کنیم، با روش دلفی به آنها وزن نمادین اختصاص دهیم و سپس «نمره نمادین» هر بافت را محاسبه کنیم (Okoli & Pawlowski, 2004). چنین فرایندی، نقشه‌سازی معناشناختی و اولویت‌بندی محلات بر اساس ظرفیت یا ریسک هویتی را ممکن می‌سازد.

۲.۳.۳. چارچوب تلفیقی برای پژوهش تبریز

ترکیب این سه نظریه چارچوبی جامع می‌سازد که مستقیماً با اهداف تحقیق همخوان است:

– Relph لایه‌های ادراکی و فرهنگی هویت را آشکار می‌سازد؛

– Rapoport این لایه‌ها را به شاخص‌های نمادین و مکانی ترجمه می‌کند؛

– Lefebvre نیروهای ساختاری مؤثر بر تغییر یا تداوم این شاخص‌ها را تحلیل می‌کند.

برآیند این تلفیق، زنجیره‌ای عملیاتی از «معنا ← شاخص ← راهبرد» است که امکان نقشه‌سازی معناشناختی، شناسایی محلات بحرانی و تدوین راهبردهای مبتنی بر بازفعال‌سازی لایه‌های تاریخی، ادغام نشانه‌های بومی در طراحی معاصر و مشارکت جامعه محلی را فراهم می‌آورد.

۲.۴. تفسیر انتقادی ادبیات و مسیر پژوهش

بررسی منابع نشان می‌دهد که هویت شهری باید به‌عنوان پدیده‌ای چندلایه، پویا و فراهنجاری تحلیل شود و نظریه‌های Le-Ralph و febvre Rapoport ابزارهای مکملی برای این تحلیل فراهم می‌کنند. ادبیات موجود همچنین نشان داده است که ترکیب روش‌های کیفی (تحلیل مضمون، مصاحبه‌های روایت‌محور) و کمی (فی‌لد، گیتس‌باو، یاهه‌مانشسر، GIS) می‌تواند زمینه‌ساز تولید شاخص‌های قابل‌سنجش برای هویت شهری شود (Braun & Clarke, 2006; Chan et al., 2024). با این حال، چند چالش همچنان حل نشده باقی مانده است. نخست، هنوز دستورالعمل‌های بومی و استاندارد برای تبدیل مفاهیم کیفی مانند «حافظه تاریخی» یا «تعلق آیینی» به شاخص‌های دقیق و معتبر وجود ندارد. دوم، وزن‌دهی به عناصر نمادین در شهرهای چندلایه‌ای چون تبریز نیازمند پروتکل‌های حساس‌تر و بین‌فرهنگی است تا سوگیری‌های خبرگان کاهش یابد. سوم، ادغام داده‌های کیفی، مکانی و اقتصادی در یک مدل تصمیم‌گیری جامع هنوز به‌طور کامل تحقق نیافته و بیشتر مطالعات صرفاً به یکی از این ابعاد پرداخته‌اند. چهارم، نبود مطالعات طولی مانع از رصد تاب‌آوری هویتی در گذر زمان شده است. و نهایتاً، ارتباط پژوهش‌های دانشگاهی با فرایندهای سیاست‌گذاری شهری همچنان ضعیف است و شاخص‌های هویتی به‌سختی به معیارهای اجرایی برای طرح‌های شهری ترجمه می‌شوند.

پژوهش حاضر با تأکید بر بازخوانی معناشناسانه و چارچوب «معنا ← شاخص ← راهبرد»، می‌کوشد این خلأها را پر کند و مدل عملیاتی‌ای ارائه دهد که هم حساس به ارزش‌های فرهنگی و اسلامی باشد و هم قابلیت سنجش و به‌کارگیری در سیاست‌های شهری تبریز را داشته باشد. بدین ترتیب، مبانی نظری نه صرفاً پس‌زمینه‌ای توصیفی، بلکه بستری تحلیلی و عملیاتی برای طراحی پژوهش فراهم می‌آورد و مستقیماً مسیر فصل روش و تحلیل را هدایت می‌کند.

۳. پیشینه پژوهش

۱.۳. کلیات و جایگاه موضوع در ادبیات

هویت شهری به عنوان مفهومی چندبُعدی و میان‌رشته‌ای، دامنه‌ای وسیع از مؤلفه‌های کالبدی، نمادین، تاریخی-تمدنی و اجتماعی-تعاملی را در بر می‌گیرد و در مطالعات طراحی شهری به عنوان مبنای ایجاد فضاهای معنادار و پایدار شناخته می‌شود. متون کلاسیک و بنیادین (نظیر، Lynch، Relph، Norberg-Schulz و Lefebvre) هویت و «حس مکان» را از منظر پدیدارشناسانه، نشانه‌شناختی و تولید اجتماعی فضا مورد کاوش قرار داده‌اند؛ با این وجود، در ادبیات فارسی و در مطالعات مربوط به شهرهای تاریخی ایران، پیوندهای نظری به ابزارهای عملیاتی (شاخص‌سازی، نقشه‌سازی معنایی و راهبردهای سیاست‌پذیر) اغلب ضعیف است و نتایج بیشتر توصیفی مانده‌اند. نکته‌ای که متن پژوهش حاضر نیز بر آن تأکید دارد و مبانی نظری اولیه را بازبینی می‌کند.

۲.۳. چارچوب‌های نظری مرتبط

در سطح نظری سه جریان اصلی در ادبیات بررسی می‌شود که برای این پژوهش کارکرد راهبردی دارند:

- پدیدارشناسی مکان و «حس مکان» (Relph، Tuan): تمرکز بر تجربه زیسته و معنای ادراکی که شهروندان نسبت

به مکان دارند؛ مناسب برای تحلیل وابستگی عاطفی و تعلق روانی به بافت‌های تاریخی.

- تولید اجتماعی فضا (Lefebvre): توضیح فرایندهای نهادی، اقتصادی و سیاسی که در شکل‌دهی یا فرسایش عناصر هویتی نقش دارند؛ این دیدگاه ابزار تبیینی برای تحلیل «چرایی» تغییرات کالبدی است.

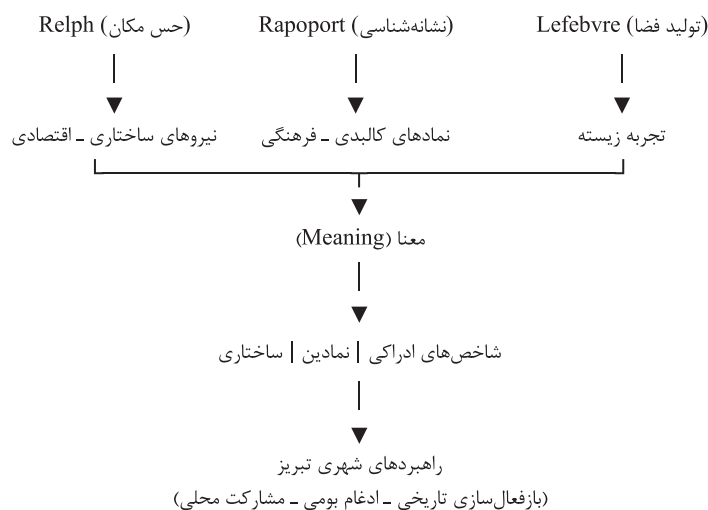
- نشانه‌شناسی محیطی (Rapoport و شاخه‌های مرتبط): ارائه روشی برای رمزگذاری عناصر مادی به‌عنوان نمادها و وزن‌گذاری نمادین آنها در فرایند شاخص‌سازی.

این سه بستر تئوریک در پژوهش‌های معاصر به هم پیوسته‌اند تا از صرف «فهرست‌نویسی» عناصر فراتر رفته و مسیر تبدیل معنا ← شاخص ← راهبرد را ممکن سازند؛ با این حال، در مطالعات محلی (به‌ویژه تبریز) نیاز به بومی‌سازی چارچوب‌ها محسوس است.

۳.۳. مطالعات تجربی و تحلیلی درباره تبریز و

شهرهای تاریخی ایران

الف) مطالعات محلی تبریز: اندازه‌گیری و اعتبارسنجی مقیاس‌های هویت شهری در تبریز نشان داده است که امکان سنجش کمی سازه «هویت شهری» وجود دارد و پرسشنامه-محورها می‌توانند برای مقایسه بین محلات به کار روند؛ نمونه

شکل ۱. چارچوب مفهومی پیشنهادی پژوهش، شامل ادغام سه رویکرد نظری اصلی (حس مکان، نشانه‌شناسی محیطی و تولید اجتماعی فضا) برای تبیین ابعاد مختلف هویت شهری تبریز و تبدیل معناها به شاخص‌های قابل سنجش و راهبردهای عملیاتی.

فرهنگی و اجتماعی شهر مرتبط است؛ حفاظت و بازآفرینی میراث فراتر از حفاظت کالبدی، به حفظ انسجام اجتماعی و تشویق مشارکت منجر می‌شود. پژوهش‌های ارزیابی تاب‌آوری در بافت‌های تاریخی ایران معیارهایی عملیاتی برای سنجش تاب‌آوری محلی پیشنهاد کرده‌اند که قابل اقتباس در سازوکار «تاب‌آوری هویتی» هستند.

۳.۶. خلأهای اصلی در ادبیات

با جمع‌بندی مطالعات داخلی و بین‌المللی، شکاف‌های زیر برجسته‌اند - و این پژوهش صریحاً به برخی از آنها می‌پردازد:

- فقدان چارچوب مفهومی عملیاتی بومی-شده: انتقال نظریه‌های کلاسیک به شاخص‌های قابل سنجش در بستر فرهنگی-اسلامی تبریز هنوز ناقص است.
- کمبود مطالعات معناشناسانه میدانی تلفیقی: بسیاری از کارها یا اسنادی‌اند یا صرفاً کالبدی؛ مطالعات تلفیقی (مصاحبه + مشاهده + اسناد + GIS) اندک‌اند.
- نبود نقشه‌های معناشناختی منتشرشده برای تبریز که توزیع مکانی نشانه‌ها و نقاط پرسیک فرسایش هویتی را نمایش دهد. ضعف در فرایندهای مشارکت‌روایت‌محور: اگرچه برخی مطالعات مشارکت‌رामطرح کرده‌اند، روش‌شناسی تبدیل روایت‌های محلی به شاخص و سیاست هنوز شکل نگرفته است.

۳.۷. جایگاه و نوآوری پژوهش حاضر

مطالعه حاضر دقیقاً در مرز این شکاف‌ها قرار دارد: این پژوهش هم چارچوب معنا ← شاخص ← راهبرد را پیشنهاد می‌کند و هم از روش‌شناسی تلفیقی (مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته، مشاهدات میدانی، کدگذاری در NVivo و تحلیل مکانی با GIS) برای تولید نقشه معنایی و شاخص‌سازی بهره می‌برد - رویکردی که در متون محلی به‌طور منسجم کمتر دیده شده است. این کار ضمن پر کردن خلأهای نظری، قابلیت کاربرد در سیاست‌گذاری شهری تبریز و شهرهای مشابه را دارا است.

از مرور ادبیات نتیجه گرفته می‌شود که برای رسیدن به تحلیلی قابل اعتبار از هویت شهری لازم است:

از چارچوب‌های نظری کلاسیک - اما بومی‌شده - بهره گرفته شود.

روش‌شناسی تلفیقی «تحلیل مضمون (کیفی) + نقشه‌سازی معنایی (مکانی) + شاخص‌سازی وزنی (دلفی/پنل خبرگان)» پیاده‌سازی گردد.

برجسته در این زمینه مطالعه عباس‌زاده و همکاران (۲۰۱۸) است که مقیاس هویت شهری را در میان شهروندان تبریز آزمون کرده‌اند. پژوهش‌های میدانی اخیر نیز عوامل مؤثر بر هویت شهری تبریز را استخراج کرده و بر نقش بازار تاریخی، محلات سنتی و مراکز آیینی در تقویت حس مکان تأکید کرده‌اند؛ یافته‌هایی که با نتایج حاصل از مصاحبه‌ها و مشاهدات این پژوهش هم‌خوانی دارد.

ب) **مطالعات منطقه‌ای و ایرانی مرتبط:** پژوهش‌های درون‌کشوری در شهرهای تاریخی مانند ارومیه، اردبیل و شیراز نشان داده‌اند که ترکیب سنجه‌های ادراکی (place attach-ment) و شاخص‌های کالبدی می‌تواند تصویر کاربردی‌ای برای طراحی و باززنده‌سازی فراهم کند؛ این مطالعات الگوهای مفهومی برای تبدیل «حس مکان» به معیارهای طراحی ارائه کرده‌اند.

پ) **مطالعات تطبیقی و تطور تحقیقاتی:** پژوهش‌های تطبیقی در قلمرو جهان اسلام و بافت‌های تاریخی (مثلاً قاهره، آسیای میانه و شهرهای اسلامی معاصر) از روش‌های معناشناسانه و نقشه‌سازی معنایی (semantic mapping) برای نشان دادن توزیع نمادها و خوشه‌های معنا استفاده کرده‌اند؛ این روش‌ها می‌توانند الگوهای را برای تطبیق با تبریز فراهم سازند.

۳.۴. روش‌ها و شاخص‌سازی در ادبیات

ادبیات نوین هویت شهری بر چند محور روش‌شناختی تکیه می‌کند که برای پژوهش‌های کاربردی ضروری‌اند:

- تحلیل مضمون کیفی (Braun & Clarke) برای استخراج لایه‌های معناشناسانه از مصاحبه‌ها و متون.
- نقشه‌سازی معنایی (semantic mapping) و ادغام NVivo با GIS برای نمایش مکانی تراکم نمادها و نقاط پرخطر فرسایش هویتی؛ ترکیب کدگذاری تماتیک با تحلیل مکانی امکان اولویت‌بندی محلات را فراهم می‌آورد.
- شاخص‌سازی کمی-کیفی و پنل‌های دلفی برای تعیین وزن نمادین عناصر (نماد/هکتار، درصد عناصر محافظت‌شده، شاخص مشارکت اجتماعی و...): برخی مطالعات ایرانی مسیر اعتبارسنجی مقیاس‌ها را دنبال کرده‌اند

۳.۵. هویت شهری و تاب‌آوری (پیوند با مطالعات نوظهور)

مطالعات جدید نشان می‌دهند که هویت شهری قوی با تاب‌آوری

۲.۴. چارچوب نظری و ارتباط با روش

- چارچوب مفهومی تحقیق تلفیقی از سه رویکرد نظری است:
- «حس مکان» (Relph, 1976).
 - «تولید اجتماعی فضا» (Lefebvre, 1991/1974).
 - «نشانه‌شناسی محیطی» (Rapoport, 1982).

این چارچوب به‌طور مستقیم بر طراحی راهنمای مصاحبه اثر گذاشت (مثلاً پرسش‌هایی درباره تجربه زیسته، نمادها و کارکرد اجتماعی فضاها)، و در مراحل تحلیل مضمون نیز برای دسته‌بندی کدها و تعریف مضامین کلیدی به‌کار رفت. به این ترتیب، پیوندی صریح میان نظریه و داده برقرار شد و ضعف جدایی چارچوب مفهومی از تحلیل رفع گردید.

۳.۴. گردآوری داده‌ها

داده‌های ثانویه: اسناد تاریخی، نقشه‌های شهری، طرح‌های توسعه و مطالعات میراث فرهنگی از پایگاه‌هایی مانند، IranDoc، SID، مرکز اسناد شهرداری تبریز و کتابخانه‌های تخصصی گردآوری شد. این داده‌ها برای triangulation با یافته‌های میدانی استفاده شدند.

شاخص‌ها باید هم کمی (مثلاً عناصر/هکتار، درصد بقای کالبدی) و هم کیفی (نمره نمادین، شدت وابستگی ادراکی) باشند تا قابلیت مقایسه و سیاست‌گذاری پیدا کنند.

۴. روش‌شناسی

۴.۱. نوع و رویکرد تحقیق

این پژوهش از نوع تجربی-کیفی با رویکرد تفسیری است و در پارادایم ساخت‌گرایی اجتماعی قرار دارد. انتخاب رویکرد کیفی به این دلیل است که موضوع تحقیق - «بازخوانی معناشناسانه هویت شهری» - ماهیتی پیچیده، چندلایه و عمیقاً وابسته به تجربه‌های زیسته افراد دارد؛ امری که تنها از طریق مصاحبه، مشاهده و تحلیل متنی قابل فهم است (Denzin & Lincoln, 2018). استراتژی اصلی تحقیق، تحلیل مضمون معناشناختی (Semantic Thematic Analysis) بر اساس مدل شش مرحله‌ای Braun & Clarke (۲۰۰۶) است که برای کشف معانی پنهان، نشانه‌های فرهنگی و الگوهای اجتماعی در فضاهای تاریخی بسیار مناسب است.

جدول ۱. خلاصه: محور پژوهش‌ها / روش / قلمرو مکانی / خلا

ردیف	محور پژوهش‌ها	روش (نمونه)	قلمرو مکانی	خلا / نکته کلیدی
۱	متون و چارچوب‌های نظری هویت مکان (Relph, Lynch, Norberg-Schulz و...)	مرور نظام‌مند نظری	بین‌المللی / نظری	نیاز به بومی‌سازی نظریه‌ها و تبدیل مفاهیم به شاخص‌های عملیاتی.
۲	سنجش‌سازی و اعتبارسنجی مقیاس‌های هویت شهری در بافت‌های ایرانی	پرسشنامه، تحلیل عاملی، آزمون روایی/پایایی	مطالعات محلی در ایران (از جمله تبریز)	کمبود ترکیب نتایج پرسشنامه‌ای با تحلیل مکانی و نقشه‌سازی معنایی.
۳	نقشه‌سازی معنایی و تحلیل نمادها در بافت تاریخی	تحلیل مضمون / کدگذاری تماتیک + GIS	مطالعات تطبیقی جهانی؛ کم در تبریز	نبود نقشه‌های معنی محور منتشرشده برای تبریز و فقدان نمایش مکانی توزیع نمادها.
۴	نقش بازارها و بافت‌های آیینی در حفظ هویت محلی	مطالعه موردی، مشاهدات میدانی، اسناد تاریخی	بازار تاریخی و محلات مرکزی (نمونه‌های ایرانی)	غالب مطالعات توصیفی‌اند؛ کمبود شاخص‌های نمادین کمی شده و سیاست‌پذیری.
۵	مشارکت اجتماعی و روایت‌محوری در بازآفرینی هویت	مصاحبه‌های نیمه‌ساختار یافته، کارگاه‌های مشارکتی	محلات شهری ایران	ضعف در روش تبدیل روایت‌های محلی به شاخص‌های قابل سنجش و اولویت‌بندی مکانی.
۶	پیوند هویت شهری با تاب‌آوری فرهنگی و اجتماعی	شاخص‌سازی تاب‌آوری، تحلیل کمی-کیفی	مطالعات بین‌المللی و برخی مطالعات ایرانی	نیاز به مدل‌های یکپارچه که «تاب‌آوری هویتی» را با شاخص‌های ملموس ترکیب کنند.
۷	روش‌شناسی تلفیقی (+ NVivo + GIS) (فالد) برای تحلیل هویت	تحلیل مضمون، کدگذاری در NVivo، نقشه‌برداری GIS، پنل خبرگان (دلفی)	مطالعات آزمایشی / پیشرو در منابع خارجی؛ کم در ایران	فقدان پیاده‌سازی نظام‌مند این تلفیق در مطالعات محلی تبریز.
۸	پژوهش حاضر (این مقاله)	تلفیقی: مصاحبه نیمه‌ساختار یافته + مشاهده + NVivo + GIS + پنل خبرگان	تبریز - محلات هدف (مشخصات در متن پژوهش)	نوآوری: بومی‌سازی چارچوب معنا ← شاخص ← راهبرد و پرکردن خلأهای تلفیق کیفی-مکانی برای سیاست‌گذاری شهری.

– داده‌های اولیه: شامل دو منبع اصلی بود:

مصاحبه‌های نیمه‌ساختار یافته: با ۱۵ متخصص (اساتید دانشگاه در حوزه معماری و شهرسازی، جامعه‌شناسان شهری، مدیران و کارشناسان میراث فرهنگی) و ۵ شهروند مطلع (با سابقه سکونت یا فعالیت طولانی در محلات تاریخی). ترکیب شهروند-متخصص به این دلیل انتخاب شد که مطالعه هویت شهری هم به «دانش رسمی/نهادی» نیاز دارد و هم به «تجربه زیسته»؛ این هم‌نشینی باعث ایجاد triangulation دیدگاهی و افزایش روایی نتایج شد (Denzin, 1978). مدت مصاحبه‌ها ۴۰ تا ۷۵ دقیقه بود، با رضایت کتبی ضبط و سپس واگردانی و رمزگذاری شدند.

مشاهده میدانی: در محلات شب‌غازان، چرنداب، بازار تاریخی و شتربان انجام شد. یادداشت‌های میدانی، عکس‌ها و برداشت‌های کالبدی با GPS/GIS ثبت و برای هم‌سنجی با داده‌های مصاحبه‌ها تحلیل شد.

۴.۴. نمونه‌گیری و اشباع نظری

نمونه‌گیری به صورت هدفمند-نظری (purposive-theoretical sampling) انجام شد (Palinkas et al., 2015). معیار ورود برای متخصصان: تجربه حرفه‌ای یا پژوهشی حداقل سه سال در حوزه طراحی یا مدیریت شهری. معیار ورود برای شهروندان: سکونت یا فعالیت مستمر حداقل یک سال در محلات تاریخی تبریز و آشنایی با زمینه فرهنگی-اجتماعی آن. اشباع نظری در مصاحبه شانزدهم حاصل شد و چهار مصاحبه تکمیلی برای اطمینان انجام شد (Guest, Bunce, & Johnson, 2006). در مجموع N=20 شرکت‌کننده به تحلیل وارد شدند. این رویه موجب رفع ایراد «نمونه‌گیری مبهم یا ناکافی» شد.

۵.۴. ابزار گردآوری

ابزارها شامل:

- راهنمای مصاحبه (طراحی شده بر اساس چارچوب نظری و بازبینی شده پس از پایلوت با دو نفر).
- دفترچه میدانی،
- دستگاه ضبط صوت،
- دوربین عکاسی،
- نقشه‌های GIS برای ثبت لایه‌های مکانی.

۶.۴. روش تحلیل داده‌ها

تحلیل مضمون طبق شش مرحله Braun & Clarke (۲۰۰۶)

اجرا شد:

۱. آشنایی عمیق با داده‌ها (خوانش مکرر متن مصاحبه‌ها).
 ۲. کدگذاری باز (استخراج مفاهیم اولیه).
 ۳. خوشه‌بندی کدها به مضامین اولیه (axial coding).
 ۴. بازبینی مضامین با چارچوب نظری.
 ۵. تعریف و نام‌گذاری مضامین نهایی.
 ۶. تدوین روایت تحلیلی.
- کدگذاری با NVivo 12 انجام شد. دو پژوهشگر مستقل کدگذاری را اجرا کردند و اختلاف‌ها از طریق جلسه مشترک حل شد. شاخص توافق بین کدگذاران (Cohen's Kappa) محاسبه شد و مقدار آن بالاتر از ۰/۷۵ بود که نشان‌دهنده توافق خوب است (Cohen, 1960). در نهایت چهار مضمون کلان (کالبدی-فضایی، تاریخی-تمدنی، فرهنگی-آیینی، اجتماعی-تعاملی) و ۱۲ زیرمضمون استخراج شد. نمونه جدول تحلیل در پیوست ارائه گردیده است (تم، زیرتم، تعریف مفهومی، نقل قول نماینده، تعداد مصاحبه‌ها).

۷.۴. اعتبارسنجی و روایی

- از معیارهای Lincoln & Guba (۱۹۸۵) استفاده شد:
- Credibility member checking: با ۴ شرکت‌کننده، و مقایسه نتایج مصاحبه با مشاهدات میدانی.
 - Dependability: مستندسازی کامل مراحل تحلیل و ثبت تغییرات در NVivo.
 - Confirmability: بررسی داده‌ها توسط پژوهشگر دوم و نگهداری audit trail.
 - Transferability: توصیف غنی زمینه و بافت تبریز برای قضاوت خواننده.

۸.۴. ملاحظات اخلاقی

رضایت آگاهانه کتبی اخذ شد؛ ناشناس‌سازی داده‌ها و حفاظت از فایل‌های صوتی و متون رمزنگاری شده رعایت شد. مجوز کمیته اخلاق دانشگاه برای انجام پژوهش دریافت گردید.

۹.۴. محدودیت‌ها

- محدودیت دسترسی به برخی اسناد تاریخی خاص.
- محدودیت زمانی برای تعمیق مصاحبه‌ها با شهروندان.
- امکان سوگیری ناشی از پیش‌فرض‌های حرفه‌ای برخی متخصصان.

۵. یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش از فرایند نظام‌مند تحلیل مضمون شش مرحله‌ای (Braun & Clarke, 2006) استخراج شده‌اند. داده کیفی شامل ۲۰ مصاحبه نیمه‌ساختار یافته (۱۵ متخصص و ۵ شهروند مطلع)، مشاهدات میدانی ژئورفرنس شده و مجموعه‌ای از اسناد تاریخی و طرح‌های شهری بوده است. کدگذاری اولیه و محوری در NVivo 12 انجام شد؛ دو کدگذار مستقل تحلیل‌ها را اجرا کردند و توافق بین کدگذارها (Cohen's Kappa) بالاتر از ۰/۷۵ به دست آمد. اشباع نظری از مصاحبه شانزدهم حاصل و چهار مصاحبه تکمیلی برای تأیید انتقالات مفهومی انجام شد. به منظور پیوند دهی کمی-کیفی، لایه‌های کدشده به GIS منتقل و با روش‌های چگالی (kernel density) و نرمال‌سازی بر حسب مساحت محله تحلیل شدند. وزن دهی نمادین عناصر با پنل خبرگان (روش دلفی، دو دور) تعیین و در شاخص ترکیبی Se-mantic Significance Score (SSS) جمع‌شد. گزاره‌های تحلیلی در زیر بر همین شواهد و عملیات تحلیلی مبتنی‌اند.

تبدیل شدند. این کدها به صورت نقاط و پلی‌گون در GIS وارد و تراکم عناصر شاخص بر حسب هکتار محاسبه شد (تعریف عملیاتی: تراکم نشانه = شمار عناصر شاخص کالبدی ÷ مساحت هکتاری حوزه).

نتیجه تحلیلی: بازار تاریخی به مثابه شبکه‌ای از عناصر کالبدی-عملکردی عمل می‌کند که هم‌زمان حامل معنای نمادین است؛ اما تحلیل تطبیقی مشاهدات و اسناد نشان می‌دهد که در مداخلات اخیر، فرم‌های جدید صرفاً بازتاب کارکرد (عملکرد اقتصادی، عبور و دسترسی) بوده‌اند و روابط معنا-فرم (form-meaning linkage) تا حد زیادی قطع شده است. از منظر نظری، این گسست با ادبیات Rapoport درباره «نشانه‌شناسی محیطی» و با Lefebvre در باب «تولید اجتماعی فضا» همسنگ است: مداخلات کالبدی بدون بازتولید معنا، صرفاً بازتولید ساختارهای عملکردی‌اند.

۵.۳. مضمون دوم؛ تاریخی-تمدنی: لایه‌های زمانی و سیاست‌گذاری حافظه

شواهد و فرایند: مجموعه‌ای از کدهای مرتبط با لایه‌های تاریخی (اشارات اسنادی، روایات محلی درباره دوره‌های صفوی و قاجار، ارجاعات نام‌آور فضاها) در تحلیل ماتریسی با متغیرهای سیاستی و تخصیص منابع تقاطع داده شدند. مصاحبه‌شوندگان ناظر بر تفاوت میان «حفاظت کالبدی» و «حفظ پیوستگی معنا» بودند؛ یعنی برنامه‌های رسمی عمدتاً بر مرمت قالب فیزیکی تمرکز دارند نه بر بازتولید کارکردها و روایت‌های مرتبط. **نتیجه تحلیلی:** لایه تاریخی-تمدنی به عنوان بستر زمان‌مندی مکان (temporal spatiality) عمل می‌کند—ساختاری که هم حافظه جمعی را تسهیل می‌کند و هم به هویت پیچیده شهری شکل می‌دهد. فقدان سیاست‌های یکپارچه که هم‌زمان به حفاظت کالبدی و حفاظت معنایی توجه کنند، موجب آشفتگی در تخصیص منابع و رفتارهای محافظه‌کارانه/نمادین در بازآفرینی می‌شود. از منظر روش، این نتیجه بر ترکیب کدهای اسنادی، مصاحبه و تحلیل مکانی استوار است.

۵.۴. مضمون سوم؛ فرهنگی-آیینی: پایداری معنا از طریق مناسک

شواهد و فرایند: کدهای مربوط به فضاهای آیینی (مساجد محلی، حسینیه‌ها، مکان‌های مراسم محلات) در NVivo به عنوان «کانون‌های تولید معنا» شناخته شدند؛ این کدها

۵.۱. ساختار کلی مضامین و معیارهای استخراج

تحلیل ترکیبی متن-مکانی منجر به استخراج چهار مضمون کلان و دوازده زیرمضمون گردید: (۱) کالبدی-فضایی، (۲) تاریخی-تمدنی، (۳) فرهنگی-آیینی، و (۴) اجتماعی-تعاملی. این مضامین در سطوح مختلف تحلیل پدیدار شدند: برخی از کدها (مثل «الگوهای اجرکاری» یا «تیمچه») در تحلیل خوشه‌ای (cluster analysis of nodes) به صورت همبسته ظاهر شدند، برخی دیگر (مانند «حافظه جمعی» و «آیین») در تحلیل ماتریسی (matrix coding query) هم‌بستگی معناداری با متغیرهای مکانی و عملکردی نشان دادند. به طور خلاصه، الگوی استخراج مضمون از سه گام پیاپی تشکیل شده است: (۱) کدگذاری باز و استخراج مفاهیم اولیه (open cod-ing)، (۲) تحلیل محوری و خوشه‌بندی مضامین (axial cod-ing)، (۳) تطبیق مضامین با داده‌های مکانی و اسنادی برای شکل دادن به روایت مفهومی-عملیاتی.

۵.۲. مضمون اول؛ کالبدی-فضایی: نشانه‌ها، تراکم و گسست نمایشی

شواهد و فرایند: کدهای کالبدی (الگوهای اجرکاری، گذرهای باریک، تیمچه‌ها، هسته بازار) بیشترین فراوانی در NVivo را داشتند و در تحلیل محوری به یک مجموعه منسجم

تعاریف متغیرها:

wi: وزن نمادین عنصر i (Delphi-derived weights): اجماع پس از دو دور).

iJD: چگالی کد مرتبط با عنصر i در محله z (node count) یا kernel density به صورت نرمال شده).

Az: مساحت محله z (هکتار)، برای نرمال سازی و مقایسه پذیری بین محلات.

پیاده سازی و اعتبارسنجی: لایه های کدی NVivo به صورت جغرافیایی geotag شده و با روش kernel density در GIS به نقشه های چگالی تبدیل شدند؛ سپس با وزن های دلفی ترکیب و SSS محاسبه شد. آزمون حساسیت (sensitivity analysis) اولیه با تغییر $\pm 10\%$ در وزن ها نشان داد که رتبه بندی محلات پایا است اما مقادیر SSS در همسایگی وزن ها حساسیت پذیرند؛ بنابراین پیشنهاد می شود برای کاربرد عملی، پایلوت های محلی گسترده تر و ارزیابی آزمون-بازآزمایی انجام شود.

۵.۷. روایی (Trustworthiness) نتایج

بر اساس معیارهای لینکلن و گابا (Lincoln & Guba, 1985)، روایی یافته ها بدین صورت تقویت شد:

Credibility: member-checking با چهار شرکت کننده؛ triangulation بین مصاحبه، مشاهده میدانی و اسناد.

Dependability: نگهداری audit trail در NVivo و جلسات میان کدگذاران.

Confirmability: بازبینی تحلیل ها توسط پژوهشگر دوم؛ گزارش Cohen's Kappa (> 0.75).

Transferability: ارائه تعاریف عملیاتی و فرمول SSS برای امکان بومی سازی در مطالعات تطبیقی.

۵.۸. جمع بندی تحلیلی و پیامدهای سیاستی کوتاه مدت

یافته ها حاکی است که هویت شهری تبریز ساختاری چندبندی و شبکه ای است که تنها از طریق مداخلات همزمان کالبدی، تاریخی، آیینی و مشارکتی قابل صیانت و بازتولید است. پیامدهای سیاستی مستخرج از داده ها عبارتند از: (۱) استفاده از SSS برای اولویت بندی تخصیص منابع بازآفرینی، (۲) طراحی پروتکل های مشارکت که روایت های محلی را به شاخص های سیاستی ترجمه کند، و (۳) الزام سیاسی-طراحی به لحاظ کردن الزامات زمانی آیین ها در مداخلات کالبدی.

در تحلیل زمانی نیز نشان دادند که عملکرد آیینی این فضاها تابع دوره های زمانی مشخصی است و در تحقق معنا نقش فعال دارند. در GIS، تراکم فضاهای آیینی با لایه های چگالی تعاملات اجتماعی هم پوشانی قابل توجهی داشت.

نتیجه تحلیلی: عملکرد آیینی فضاها شرط لازم استمرار معنا است؛ تغییر یا حذف این فضاها به معنای کاهش ظرفیت مکانی برای تحقق آیین ها و در نتیجه کاهش حس مکان است. تحلیل ما نشان می دهد که هر سیاست کالبدی که بازتولید شرایط زمانی آیین ها (temporal affordances) را نادیده بگیرد، با تضعیف ابعاد کارکردی-نمادین مواجه خواهد شد.

۵.۵. مضمون چهارم؛ اجتماعی-تعاملی: تعلق، سرمایه اجتماعی و کیفیت مشارکت

شواهد و فرایند: تحلیل محتوا (content analysis) نشان دهنده تمایز نسلی روشن در «تعلق مکانی» بود: نسل های قدیمی وابستگی و سرمایه اجتماعی محلی بالاتری گزارش کردند، در حالی که نسل های جوان تر تحت تأثیر بازار زمین و تغییر کاربری، وابستگی کمتری نشان دادند. همچنین مصاحبه ها و مشاهدات میدانی نشان دادند که سازوکارهای مشارکت رسمی غالباً شکلی و نمادین اند و مکانیسم تبدیل روایت های محلی به شاخص های سیاستی ناقص است.

نتیجه تحلیلی: کاهش ظرفیت مشارکت واقعی و ناتوانی در نهادینه کردن روایت های محلی در فرایندهای تصمیم گیری، یکی از موتورهای اصلی فرسایش هویتی است. این یافته در تلافی با نظریه Relph درباره «حس مکان» تبیین می شود: بدون کانال های مشارکتی که وابستگی مکانی را تقویت کنند، «حس مکان» تحلیل می رود.

۵.۶. شاخص سازی معناشناختی: تعریف و پیاده سازی SSS

به منظور پیوند دادن نتایج کیفی به معیارهای تصمیم پذیر، پژوهش شاخص ترکیبی Semantic Significance Score (SSS) را تعریف و محاسبه کرد. فرمول شاخص با هدف تلفیق چگالی کد (node density)، وزن نمادین خبرگان و نرمال سازی سطحی ارائه شده است:

$$SSS_j = \frac{ijw_i \times D}{jA} \sum_{i=1}^m$$

می‌توانند به شاخص‌های سیاست‌پذیر و عملیاتی تبدیل شوند و بر اساس آن، مداخلات مبتنی بر روایت و حفاظت عملکردمحور هدایت شوند.

از منظر نظری، یافته‌ها تأیید می‌کنند که مفهوم «شهر به‌مثابه متن» فراتر از استعاره است و قابلیت تبدیل به یک مدل اجرایی دارد؛ مدلی که در آن روایت‌های محلی، آیین‌های جمعی و نشانه‌های کالبدی به داده‌های کمی و قابل آزمون ترجمه می‌شوند. به این ترتیب، پژوهش فرضیه اولیه را تأیید می‌کند: هویت شهری تبریز نه صرفاً در سطح توصیفی بلکه در قالب شاخص‌های کمی قابل سنجش است، که امکان توسعه نظریه قابل آزمون در طراحی شهری و سیاست‌گذاری معنایی را فراهم می‌سازد.

از منظر کاربردی، مشارکت مردمی پیش‌شرط تاب‌آوری فرهنگی است؛ بدون دخالت فعال ساکنان، استمرار آیین‌ها و حفاظت از حافظه تاریخی بازار و محلات اطراف امکان‌پذیر نیست.

در جمع‌بندی، هویت شهری تبریز در مکان‌های مشخص و بافت‌های زنده‌ای چون بازار، شنب‌غازان و چرنداب شکل گرفته و قابل شناسایی است؛ این لایه‌های معناشناختی را می‌توان با رویکردی نظام‌مند به شاخص‌های کمی تبدیل و بر اساس آن، راهبردهای بازآفرینی، مرمت و مدیریت شهری را طراحی کرد. بدین ترتیب، پژوهش حاضر چارچوبی نظری-کاربردی ارائه می‌دهد که مسیر گذار از تحلیل کیفی معناشناسانه به سیاست‌گذاری شفاف، قابل سنجش و قابل پایش را هموار می‌سازد و می‌تواند برای سایر شهرهای تاریخی ایران نیز تعمیم‌پذیر باشد.

پیشنهادها مستقیم از داده‌ها و مرحله‌های تحلیلی (کدگذاری ← نقشه‌سازی ← وزن‌دهی دلفی) استنباط شده‌اند.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که شهر تبریز واجد ساختاری چندلایه و همپوشان از معناست که در تعامل میان عناصر کالبدی، تاریخی، آیینی و اجتماعی بازتولید می‌شود. تحلیل کیفی داده‌ها آشکار ساخت که بازار تبریز نه تنها به‌عنوان هسته اقتصادی بلکه به‌مثابه یک «متن شهری» عمل می‌کند؛ متنی که شبکه‌ای منسجم از تیمچه‌ها، گذرها و کاروانسراها را دربرمی‌گیرد و در هم‌تبدلی آن با حافظه تاریخی صفوی و قاجاری، هسته معناشناختی شهر را شکل می‌دهد. محلاتی مانند شنب‌غازان و چرنداب حامل سرمایه‌های فرهنگی و آیینی ویژه‌اند؛ آیین‌های مذهبی، مناسک عزاداری و تجمعات اجتماعی در این محلات نقش تعیین‌کننده‌ای در بازتولید هویت جمعی دارند. در عین حال، تغییرات کاربری سکونتی به تجاری، فرسایش روابط همسایگی و ضعف نهادهای مشارکتی، این بافت‌ها را در معرض فرسایش معنایی قرار داده است.

یافته‌های پژوهش نشان داد که این لایه‌های معنایی می‌توانند فراتر از سطح توصیفی تحلیل شوند و در قالب شاخص کمی (SSS) Semantic Significance Score استفاده از کدگذاری مبتنی بر NVivo و وزن‌دهی خبرگان، محلات مرکزی مانند بازار تبریز را با بالاترین نمره SSS به‌عنوان «کانون‌های بحرانی» شناسایی کرد، در حالی که محلاتی چون شنب‌غازان و چرنداب در طبقه «ریسک بالا» قرار گرفتند. این رویکرد نشان می‌دهد که داده‌های معناشناسانه

فهرست منابع

- اسدی، م. (۱۳۹۹)، بررسی نقش میراث اسلامی در شکل‌گیری بافت تاریخی تبریز، نشر معماران معاصر، پاکزاد، ج. (۱۳۹۵)، *راهنمای طراحی فضاهای شهری ایران*، تهران: دانشگاه تهران.
- رضایی، ع. و همکاران (۱۳۹۷)، نقش فضاهای آیینی در تقویت هویت شهری تبریز، *پژوهش‌های معماری و شهرسازی اسلامی*، ۵(۲)، ۴۵-۶۵.
- مرکز مطالعات شهری تبریز (۱۴۰۰)، *گزارش طرح راهبردی-ساختاری تبریز*، تبریز: شهرداری تبریز.
- محمدی، ح. و همکاران (۱۳۹۸)، تحلیل معناشناسی هویت شهری در مراکز ایران، *شهر و منظر*، ۱۰(۳)، ۸۹-۷۰.

Adams, R. (2014). *Participatory urban design: Theory, practice, and strategies*. Routledge.

Alizadeh, M., & Rezvani, M. (2018). Preserving Islamic identity in contemporary urban spaces. *Journal of Urban Design*, 23(1), 55-73. <https://doi.org/10.1080/13574809.2017.1343085>

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>

- Castells, M. (2010). *The rise of the network society* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
- Cohen, J. (1960). A coefficient of agreement for nominal scales. *Educational and Psychological Measurement*, 20(1), 37–46. <https://doi.org/10.1177/001316446002000104>
- Corbin, J., & Strauss, A. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (4th ed.). Sage.
- Denzin, N. K. (1978). *The research act: A theoretical introduction to sociological methods* (2nd ed.). McGraw-Hill.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2018). *The SAGE handbook of qualitative research* (5th ed.). SAGE.
- Dovey, K., & Pafka, E. (2020). Public space in Islamic urbanism: Morphologies and meanings. *Urban Studies*, 57(9), 1841–1860. <https://doi.org/10.1177/0042098019857122>
- Eco, U. (1976). *A theory of semiotics*. Indiana University Press.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Anchor Books.
- Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18(1), 59–82. <https://doi.org/10.1177/1525822X05279903>
- Habibi, S. M., & Nasiri, M. (2018). Cultural layers of identity in Tabriz. *Iranian Journal of Urban Studies*, 12(1), 21–39.
- Harvey, D. (2012). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. Verso.
- Heidegger, M. (1971). *Poetry, language, thought* (A. Hofstadter, Trans.). Harper & Row.
- Lewicka, M. (2011). Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31(3), 207–230. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.10.001>
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Blackwell.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. SAGE.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT Press.
- Massey, D. (2005). *For space*. SAGE.
- Mirzaei, M. (2020). Semantic dimensions of urban identity in Iranian historic cities. *Urban Cultural Studies*, 7(2), 95–112. https://doi.org/10.1386/ucs_00026_1
- Mousavi, S. (2023). Contemporary urban transformations in Tabriz: Identity and resilience. *Journal of Iranian Architecture and Urbanism*, 15(2), 33–52.
- Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture*. Rizzoli.
- Okoli, C., & Pawlowski, S. D. (2004). The Delphi method as a research tool: An example, design considerations and applications. *Information & Management*, 42(1), 15–29. <https://doi.org/10.1016/j.im.2003.11.002>
- Palinkas, L. A., Horwitz, S. M., Green, C. A., Wisdom, J. P., Duan, N., & Hoagwood, K. (2015). Purposeful sampling for qualitative data collection and analysis in mixed method implementation research. *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, 42(5), 533–544. <https://doi.org/10.1007/s10488-013-0528-y>
- Rapoport, A. (1982). *The meaning of the built environment: A nonverbal communication approach*. University of Arizona Press.
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. Pion.
- Ricoeur, P. (1984). *Time and narrative* (vol. 1). University of Chicago Press.
- Scannell, L., & Gifford, R. (2010). Defining place attachment: A tripartite organizing framework. *Journal of Environmental Psychology*, 30(1), 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.09.006>
- Smith, H., & Johnson, D. (2017). Community participation in cultural urban design. *Cities*, 62, 71–80. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2016.12.003>
- Tagliacozzo, S. (2017). Urban identity and heritage in Cairo: A semantic approach. *International Planning Studies*, 22(3), 210–228. <https://doi.org/10.1080/13563475.2016.1240126>
- Taylor, P. J. (1989). *Political geography: World-economy, nation-state and locality*. Longman.
- Tuan, Y.-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. University of Minnesota Press.
- Yadollahi, M. (2017). Urban heritage and identity in Tabriz. *Iranian Architectural Review*, 9(1), 15–29.
- Zukin, S. (1995). *The cultures of cities*. Blackwell.vv